

Bankacılık Sistemi, Sanayileşme ve Alexander Gerschenkron¹

Serdar Şahinkaya, 21. Yüzyıl İçin Planlama Grubu Koordinatörü

E-posta: serdar.sahinkaya@kalkinma.com.tr

(I)

Toplumsal değişimin niçin olduğu anlaşılacak istenildiğinde, onun nasıl olduğunu da incelemek anlamlı ve doğru bir strateji olarak kabul edilebilir. Niçin bazı ülkeler zengin ya da gelişmiş iken diğerleri fakir ya da az gelişmiştir? Geleneksel (conventional) iktisadi teoriler bu soruyu cevaplandırmakta Adam Smith'den bu yana bazı kilit değişkenlere işaret etmelerine rağmen genellikle yetersiz kalmışlardır. Bu teoriler, fiili olarak mevcut eşitsizliklerin nasıl doğduğunu açıklarken, gelişmemiş ülkelerin iktisat politikası yapıcılarına 'makus talihlerini' yenmek için ciddi ve tutarlı alternatifler üretme konusunda zayıftırlar.² Bunun nedenlerini bulmak zor değildir; geleneksel iktisadi teori mikro ya da makro olsun, statik ya da dinamik olsun iktisadi sistemin belirli parametrelerini 'veri ve sabit' varsayar. Bu parametreler içinde göze çarpanlar teknoloji ve iktisadi olan ve olmayan kurumlardır. Oysaki, zengin ulusların kalkınma ve sanayileşme uygulamalarına ait söz konusu parametrelerin tarihsel gelişimlerinde belirgin değişiklikler yaşandığı saptanmıştır (Cameron.et.al., 1972; Gerschenkron, 1962; Trebilcock, 1986; Hirschman, 1981; Chang, 2003, Chang ve Grabel, 2005; Üşür, 1991; Corbridge, 1995; Şenses, 1996).

Analiz amacıyla, sanayileşme sürecine katkıda bulunan değişik faktörleri ve bu faktörlerin birbirleri arasındaki etkileşimini dikkate almak mümkündür. Gerçekte; bir faktörü esas, öncelikli ya da motive edici güç yapmanın veya kapitalizmin gelişmesi üzerine Protestanlığın etkileri hakkındaki meşhur Weber tezinde olduğu gibi belirli bir faktörü gereğinden fazla öne çıkarmanın riskine rağmen süreç bir bütündür (Kemp, 1993:12). Zira tarihsel olarak kalkınma / sanayileşme yöntem ve uygulamaları; nüfus, kaynaklar, teknoloji ve sosyal kurumlar gibi faktörlerin süreç içerisinde kimi zaman birlikte / içlerinden birinin ya da birkaçının önderliğinde ülkenin üretim imkânları eğrisini nasıl sağa kaydırdıklarının örnekleri ile doludur. İktisadi kalkınma ve sanayileşmenin özü bir anlamda hem teknoloji de hem de sosyal kurumlardaki 'değişim'de yatmaktadır. Değişim de genellikle toplumsal refahın limitlerinin artırılmasına imkân sağlar.

Özellikle geçmiş iki yüzyılda, kentleşme ve tarımın modernizasyonu gibi sonuçlarıyla teknolojik değişim, sanayileşmenin arkasındaki yönlendirici güçlerden biri olmuştur. Genel olarak değişikliklere direnme eğiliminde olan sosyal kurumlar zaman zaman da değişimleri / yenilikleri kolaylaştırabilmişlerdir. İşte bu yeniliklerden biri de ilk örnekleri sanayileşmenin başlangıcından çok öncelere dayansa da sanayileşme ile birlikte önemli gelişmeler gösteren modern bankacılık sisteminin doğuşu ve gelişmesidir.

(II)

Modern kapitalist toplumların tüm kurumları içerisinde belki de en şaşırtıcı bulunanı ‘bankalar’, iktisadi ve sosyal gelişmelerin farklı dönemlerinde farklı formlarda ortaya çıkmış, çok uzun tarihsel sürece sahip kurumlardır. Sanayileşmeyi karakterize eden önemli unsurlardan biri olarak algılanan modern teknolojilere dayalı sınaî tesislere sahip olma, iktisadi yapının köklü bir dönüşümle tarıma dayalı geleneksel yapıdan sanayie dayalı modern bir yapıya kavuşma çabalarının finansman ihtiyaçları da büyük ölçüde bankalar tarafından karşılanmış ve dolayısıyla bankalar ve bir üst kavram olarak finansal piyasalar ‘sanayileşmenin niteliğini derinden etkileyerek’ (Üşür, 1995:19) iktisadi gelişmelerin ayrılmaz parçaları haline gelmişlerdir.

Bankacı olmuş çok sayıda tüccar örneği ile dolu bankacılık tarihi, bir anlamda ‘borç verme’ tarihidir ve bu alan, bağımsız bir çalışma konusu olarak ele alınabilir. Zira bugün, ulusal bankacılık sistemleri incelendiğinde bankaların, iktisadi kalkınma/sanayileşme modellerinden, uygulamalarından etkilendiği, onları etkilediği ya da onlarla birlikte değiştiği gözlenebilir. Örneğin, bir ülke içinde ekonominin belirli sektörleri ile ilgili görevler üstlenen farklı bankalar [kalkınma ve yatırım bankaları; sektörel/ihitas bankaları, (Development Financing Institutions, DFI’s)] kurulmuştur (Kemp, 1993; Diamond, 1957; Chang 2005; Saygılı, 2003; Graff, 2001; Şahinkaya, 1999).

Bankacılık, yüzyıllar öncesine dayanan köklerini, ‘mübadelede ve ticaretle’ bulur (Sédillot, 1983; Kindleberger, 1987:35–36). Özellikle Romalılar zamanında belli bir formda basılmış, ağırlığı ve maden cinsi gibi özelliklerinin üzerinde yer alan simgelerle belirtildiği paraların değişim aracı olarak kullanılması önemli bir iktisadi gelişme olarak yorumlanabilir. Böylelikle malların değerlerinin borç ve alacak ilişkilerinin bu ‘para’ birimlerince düzenlenmesi başlamış oluyordu (Galbraith, 1990). Bu gelişmenin sonucu olarak da mal mübadelesine dayalı bir ticaret şekline paraya dayalı bir ticaret şekline geçiliyordu (Bu sürecin ayrıntıları için bkz: Braudel, 1993a:383 - 420).

Bankacılığın öncüleri de dönemin ticaret erbabı olan tacirler olmuş, bu değişimle birlikte yalnızca para işleriyle uğraşmaya başlayan tacir kökenliler giderek ‘sarraf ve banker’ olarak adlandırılmış ve de farklı yeni bir sosyal sınıf olarak

mütalâa edilmişlerdir. Ortaçağ sosyoekonomik yapısı çerçevesinde bu meslek / sınıf, saygınlık görmeyen bir konumda olmakla beraber (Kilise örgütünün, farklı bir ifade ile Vatikan'ın faiz doktrini bu işlerin Yahudiler, Temple Şövalyeleri ve Lombartlar'a geçmesini sağlamıştır. (Ergin, 1981:135-136; Kemp, 1993:73)); farklı ayarlardaki mahalli paraların değişim fonksiyonunun ticaretin temel unsurlarından biri olduğu, aristokratların yüksek tüketim ihtiyaçlarını gidermek için sarraf kredilerine başvurdukları ve karşılığında onlara belirli imtiyazlar tanıdıkları, vergi gelirlerini kırdırdıkları bilinmektedir (Kemp, 1993:74; Galbraith, 1990).

Fon fazlası olanlarla fon açığı olanların başvurdukları bu meslek erbabı, bir tür *mali aracılık* görevi ifa etmekte, bunun karşılığında da fon talep edenlere uyguladıkları faiz ile fon arz edenlere ödedikleri faiz arasındaki fark, kâr olarak yanlarına kalmakta diğer bir anlatımla, bu aracılık yüklenimi nedeniyle bir komisyon elde etmekteydiler. Bu işlemlerde kullanılan araçlar ise genellikle para, senet ve benzeri kıymetli evrak olmaktadır. Ticaret ve parasal işlem hacminin gelişmesiyle birlikte iktidar sahipleri ve soylular, bankerlerden borç alan kritik müşteriler haline geldiler. Kamu harcamalarındaki artış ve özellikle savaşların artan maliyetleri (Savaşlar - iktisadi kalkınma ve sanayileşme - iktisat politikaları ilişkileri için özellikle bkz; Weiss ve Hobson, 1995:passim; Kazgan, 1995: 31-34). XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa Devletlerini daha da artan oranda borçlanmaya zorlamıştır (Kemp, 1993:75). Bununla birlikte sadece özel krediler değil aynı zamanda kamu kesimine açtıkları krediler de bankerler için kârlı alanlar haline gelmiştir. Böylece de kurumsal olarak bankerler, fon fazlalarını bir faiz karşılığında toplayarak gene belirli bir faiz karşılığında fon açığı olan kesimlere aktaran, ilgili işlemler içinde çeşitli mali araçlar kullanan / üreten, ödünç para verme işlemi dışında çeşitlendirilmiş mali (financial) hizmetler de sunan işyerleri, bankalar' oldular.

Kendilerine yatırılan para veya kıymetli madenlerin günlük talepleri karşılamak üzere yalnızca belli bir kısmını hazır tutan bankerler ve bankalar giderek önemli bir güç haline gelmişlerdi. Bu, 'güven-güvenilirlik' duygusunu ve giderek olgusunu vazgeçilmez bir koşul haline getirmekteydi. Para (mevduat) sahiplerinin güvenini yitiren bankalar, ani ve yoğun para çekme talepleri karşısında kısa sürede çökebiliyorlardı.

Öte yandan, XVI. yüzyıldan itibaren merkantil dönem Avrupası'na düzensiz bir biçimde akan değerli madenler, kredileri kolaylaştırırken kredi mekanizmalarını da zorlamaya ve giderek sarsmaya başlamıştı. Ulaşım ve haberleşmenin kısa sürede yapılmasını sağlayacak araçlar yoktu. Büyük bankalar/bankerler giriştikleri ödeme yükümlülükleri ile gelirlerinin gerçek tutarlarını bilemez duruma gelmişlerdi. Suistimallerin de sık sık yaşandığı bu ortamda para basımını, parasal işlemleri ve banka türü kurum ve kişilerin faaliyetlerini düzenleyerek kontrol altında tutmanın ne kadar gerekli ve hassas bir konu olduğu anlaşılmaya

başlamıştı.

İşte, özellikle kamu kurumu niteliğindeki ilk bankalar da bu tür bir dönüşümün sonucunda ve günümüz merkez bankalarının öncüleri olarak kurulmaya ve gelişmeye başlıyordu (Kindleberger, 1987: 46-49). Bunların ilk örnekleri olarak XV. ve XVII. yüzyıllarda; 1401'de Barselona'da Taula de Cambis, Cenova'da Casa di San Giorgio, 1407'de Banco di Rialto 1587, Amsterdam Bankası 1609, Venedik'de Banco Giro 1619 gösterilebilir (Braudel, 1993b:344). Bu bankaların sermayelerinin çoğunluğu kamu kuruluşlarına, kiliselere ve hastanelere ait olup özel kişilerden fon (mevduat) sağlıyorlardı (Kindleberger, 1987:42-44).

Genel olarak teknik ve örgütlenme anlamında XVIII. yüzyıla kadar bankacılık alanında esaslı gelişmelerin yaşanmadığını söylemek mümkündür. Uzun XVII. yüzyıla bir 'ticaret çağı' (Williams, 1964:51) başlamış ve bu çağ ile birlikte tarihte hemen hemen ilk defa 'iktisadi artığın' kanalize olduğu / edildiği alanlarda radikal ve tersinmez bir değişme ortaya çıkmıştı. O tarihe kadar 'iktisadi artık' şan ve şerefi yükseltmeye, savaşlara, lükse vb. kısaca 'iktisat dışı' alanlara kanalize olur / edilirken bu yüzyıla birlikte 'iktisadi alana' kanalize edilmeye başlandı (Üşür, 1994:142). Bununla birlikte yani, yeni ticaret sermayesinin gelişimi ve başlaması ile bankalar, kredi sisteminin de kurumsallaşmaya başlaması ile birlikte (Üşür, 2005) iktisadi hayatın en önemli kurumları olma yolunda ciddi mesafeler almışlardı. Bankacılığın ve daha sonraki aşamalardaki bankacılık alanındaki kurumsal gelişme ve değişmelerin görüldüğü dönemin başlangıcı XVIII. yüzyıldaki **Sanayi Devrimi** ile çakışmaktadır (Kemp, 1993) ve (Cameron, et.al., 1967).

(III)

XVIII. yüzyıla gelindiğinde üretim, o güne değin tanık olunmadık bir hız ve büyüklükte artmış ve üretimdeki bu artış da yeni (sınaî) üretim birimleri (fabrika) içinde sağlanmıştı³. Sosyal alanda eski ilişkiler geçersizleşerek yerlerine yenileri belirginleşmekteydi. Üretimdeki ve 'işteki' ilişkiler yeni özellikler ve boyutlar kazanmıştı. Üretim örgütlenmesinde büyük değişmeler belirmişti. Hatta (sınaî) üretimin örgütlenmesindeki değişmeler teknolojik temele göre daha dramatikti denebilir. Ancak yine de üretim artışını niteleyen esas itibariyle tarımdı ve dolayısıyla üretim artışları süreklilik gösteremezdi. Oysa bu yeni üretim artışları 'sanayiden' kaynaklandığı gibi ani, hızlı ve sürekliydi (Gerschenkron, 1962:10). İşte bu ani, hızlı ve sürekli üretim artışları 'büyüme', 'devrim' metaforuna haklılık kazandırmıştı. Büyüme, değişme demektir. Öyleyse bu değişimin kaynaklarını bulmak gerekirdi. Bu arayışlar sonucu, değişmeye yol açtığı düşünülen farklı süreçlere yapılan vurgular Sanayi Devrimi/ Sanayileşme kavramlarında odaklaştı (Üşür, 1988 ve 1995).

İktisat, iktisat tarihi ve de kalkınma iktisadı literatüründe⁴ sanayileşme süreçleri genellikle karşılaştırmalı bir açıdan incelenmiştir. Almanya ve sanayi

devrimi üstüne bir çalışması yayınlanan sosyolog Thorstein Veblen'den sonra (Veblen, 1915), tarihçiler sanayileşen diğer ülkelerin/ulusların İngiliz modelini mi izlediklerini, yoksa ondan ayrıldıklarını mı?, gecikenlerin (late-comer) kendilerinden öncekilere oranla birtakım üstünlüklerden yararlanıp yararlanmadıkları gibi konularda odaklaşmışlardır. Bu alandaki önemli isimlerden biri de Rus asıllı Amerikalı iktisat tarihçisi ve kalkınma iktisatçısı Prof. Dr. Alexander GERSCHENKRON'dur.

Prof. Dr. Alexander Gerschenkron.
Kaynak: <https://harvardmagazine.com/2002/07/tough-love.html>

Gerschenkron'un gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere özgü farklı koşulları kullanarak ve 'meydana gelmesi mümkün ihtimal' olarak oldukça ihtiyatlı bir tavırla geliştirdiği 'tipoloji'⁵, 'iktisadi gelişmenin yalnızca bir yönüne değinerek kendini sınırlar: sanayileşme' (Gerschenkron, 1968:77-97). Bu alan sınırlamasına zaman ve mekân açısından da iki eksen eşlik eder; XIX. yüzyıl (büyük ölçüde de 1914 öncesi) Avrupa'sı.

Bu ana hareket noktası paralelinde sanayileşme süreçlerinde finansal kurumların özellikle de sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları ve daha çok da devletin rolüne atfettiği özel önem ve kilit roller nedeniyle (Cameron. et.al., 1972:9) Gerschenkron, literatürde oldukça tartışma yaratmış ve dikkat çekmiştir (Kindleberger 1987; Weiss ve Hobson, 1995; Amsden, 1993; Kemp 1993; Falkus 1986; Asworth, 1977; Trebilcock, 1986; Hirschman, 1981; Şenses, 1996; Keyder, 1978; Üşür, 1999, Şahinkaya 1999; Chang 2003; Chang – Grabel 2005; İçke 2004; Graff, 2001; Pamukçu, 2001; Mihçı, 2001).

Gerschenkron, "Tarihsel Perspektifte İktisadi Geri Kalmışlık" kitabında (Economic Backwardness in Historical Perspective) gerek Marksist kuramın gerekse Modernleşme kuramının aşamacı (stage) / merhaleci varsayımlarını eleştirerek 'geriden gelenler' farklı bir ifade ile 'geciken ülkelerin' (late - comer) gelişme doğrultularının önceden gelişmişlerin deneyimlerinden hangi

noktalarda farklı olduklarını saptamayı amaçlayarak sanayileşme sürecini bağımlı değişken olarak tanımlarken, bu bağımlılığı açıklayıcı öge olarak da geri kalmışlık derecesini (the degree of backwardness, 'D') kavramsallaştırmaktadır.⁶

Gerschenkron, incelediği ülkelere ait büyüme oranları trendlerinden hareketle 'geri kalmışlık derecesini' kavramsallaştırırken, sanayide meydana gelen büyük ve ani hamlelerin / atakların yoğunluğu ve süresi, yeni gelişmeye başlayan sınaî üretimdeki üretim / yatırım mallarının payı, ortalama fabrika ve yatırım ölçeği, tüketim düzeyindeki değişimler, tarımsal işgücünün verimliliğindeki değişimler ve sanayi mallarının tarım ürünü satın almalarındaki artış oranları (Gerschenkron, 1968) gibi faktörlerden hareket eder.

Gerschenkron, sanayileşme sürecinin başlangıç noktası hakkında herhangi bir yorumda bulunmamakla birlikte, sanayileşme sürecinin başlangıcında olan ülkeleri, dönemin lideri İngiltere⁷ modelinden farklılıklarına göre geri kalmışlık derecesi bağlamında altı gruba ayırır: (Gerschenkron, 1962: 353- 354; Cameron, et.al., 1972: 10).

- 1) sınaî üretim artış oranında (sürekli olmayan) kesikli hamle yapan ülke;
- 2) hem büyük ölçekli sınaî işletmelere / fabrikalara hem de müteşebbisliğe önem veren ülke;
- 3) tüketim malları yerine üretim mallarına önem veren ülke;
- 4) tüketim düzeylerine büyük baskılar uygulayan ülke;
- 5) ekonominin orta düzeyde gerilik taşıdığı ülke⁸
- 6) tarıma daha küçük rol veren ülke.

Bu grupları iki kategoride toplar;

- i) Belirgin bir sıçrama (spurt) göstermiş ekonomiler;
- ii) Sıçrama için gerekli tüm öğelerin var olmasına rağmen sıçramayı gerçekleştirilememiş, fırsatı kaçırmış ekonomiler.

Gerschenkron'a göre sanayileşme sürecine geç katılan ülke, sanayileşme sıçramasını yaptığı sırada gelişmiş iktisadi yapılara göre daha süratle mesafe alır. Ancak bu 'sıçrama' için bir takım ön koşullar gerekmektedir. Sıçrama için gerekli ön koşullar: Üretim fazlasını giderecek bir efektif talebin varlığı; artığı ve tasarrufları harekete geçirerek, sermaye arzına destek sağlayacak özel kurumlar; nitelikli işgücünün kısıtlılığı nedeniyle sermaye yoğun teknolojilerin tercih edilmesi; tüketim malları gibi talebin bağımsız oluşmadığı ve devlet tarafından satın alınabilir sermaye malı üretimine ağırlık verilmesidir (Üşür, 1999).

Ve sanayileşme sürecine sonradan katılan (late-comer) bir ülkenin bu ön koşullara ihtiyacı vardır. Zira; eğer sınaî büyüme eğrisinde bir sıçrama gerçekleştirilemez ise süreç, konjonktürün yükseldiği dönemde gözlenen

niceliksel bir gelişim kalıbına dönüşür ve fakat niteliksel değişim sağlanamamış olur. Sıçrama potansiyelini belirleyebilecek ölçülebilir bir değişkenin yokluğunda, Gerschenkron da Rostow (Rostow'un büyüme modelinin kapsamlı bir kritiği için bkz: Trebilcock, 1986:4-8) gibi ikame ögeleri aramayı gerektiren bir sıçrama öncesi ortamını tanımlayabilmek için iktisat dışı değişkenleri kullanır. Böylece, Rostow'un modelinde tepkici milliyetçilik (reactive nationalism) (Rostow, 1966:24) yerine Gerschenkron, süregiden görece geri kalmışlık ve iktisadi koşullar ve hızlı bir sınaî gelişmenin halkta uyandırdığı umutlar arasında artan bir gerginliğin yarattığı dinamikleri koyar. Ancak bu gerginlik yavaş yavaş ve sürekli bir fonksiyon biçiminde artmaz. Milli bağımsızlık ya da burjuva demokratik reformları gibi siyasal olgular yeni umutların doğmasına, varolan gerginliğin sıçramalarla artmasına yol açabilir. Buna benzer tarihsel – siyasal olaylar, az gelişmişlikten yararlanarak yeni kurumsal düzenlemelere gitmek için elverişli bir zemin hazırlar (Keyder, 1978:71-72). Böylece de bu kurumsal yenilikler, sanayiinin gelişim sürecinde bir sıçramanın gerçekleşebilmesi için var olması gereken ön koşulların yerini alarak *ikame ögeleri* oluşturur (Mıhçı, 2001).

İkame ögeleri de gelişmekte olan ülkelerin, kökleri geri kalmışlıktan kaynaklanan ve toplumsal gerginlik yaratan problemlerinin giderilmesi çabası esnasında yarattığı ve aynı zamanda sanayileşmenin istikametini / yönünü belirleyen özel etkenler, yeniliklerdir ki onlar da Gerschenkron'a göre sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları ve devlettir⁹ (Gerschenkron, 1962:passim; 1968:passim). Zira, görece geri kalmışlık derecesi (the degree of relative backwardness) arttıkça, bireyler ve firmalar aracılığıyla oluşan sermaye birikimi işlevinin önce sınaî amaçlı yatırım bankaları sonra da devlet tarafından üstlenildiği saptanabilir. Başarılı bir sanayileşme sıçramasının temelinde ülkelerin olumlu dinamikleri başlatıcı ortam hazırlayabilme yeteneği ile birlikte *'ikame öge'* ve mekanizmaların yerleştirilmesini sağlayan kurumsal yenilikler yoluyla *geri kalmışlığın avantajı / avantajlara dönüştürülmesi* yatmaktadır.

Son tahlilde Gerschenkron'a göre 'büyük sıçramanın' (great spurt) tüm ağırlığı hemen hemen siyasal, kurumsal ögelerin, özellikle devletin ve sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankalarının omuzlarına yüklenmiş gibidir. Bir dizi önemli tarihsel durumda, sanayileşme geri kalmış bir ülkede başlatıldığında; ileri bir ülkeyle, yalnızca sanayiinin büyüme oranı açısından değil aynı zamanda bu süreçlerde ortaya çıkan üretici ve örgütsel yapılar açısından karşılaştırıldığında da önemli farklılıklar göstermiştir. Üstelik sınaî gelişmenin hızındaki ve niteliğindeki bu farklılıklar, önemli ölçüde gelişmiş / sanayileşmiş ülkede hiç karşılığı olmayan ya da küçük bir karşılığı olan kurumsal örgütlerin uygulamaları sonucu olmuştur. Buna ek olarak, sanayileşmenin geliştiği entelektüel ortam / iklim 'ruhu' (spirit) ya da 'ideolojisi' (ideology) ileri ve geri ülkeler arasında büyük farklılıklar göstermiştir.

Sonuç olarak Gerschenkron, geri kalmışlığın tek tek her bir örnekte ortaya

çıkan bu nitelikleri söz konusu ülkenin geri kalmışlık derecesiyle ve doğal sanayi potansiyeli ile doğrudan çeşitlilik gösterdiği tespitinde bulunmaktadır (Gerschenkron, 1962:7). Gerschenkron, inceleme ve araştırmaları sonucunda sanayiinin gelişim sürecinde bir sıçramanın gerçekleşebilmesi için gerekli ikame öğeleri yani sınaî amaçlı yatırım bankaları ve devleti geri kalmışlık dereceleri bağlamında aşağıdaki biçimde şemalaştırır.

Tablo 1: Gerschenkron'da İkame Öğeler

Aşamalar	Gelişmiş Bölge	Orta Düzeyde Geri Kalmış Bölge	İleri Düzeyde Geri Kalmış Bölge
I	<i>Fabrika</i>	<i>Bankalar</i>	<i>Devlet</i>
II		<i>Fabrika</i>	<i>Bankalar</i>
III			<i>Fabrika</i>

Kaynak : 'The Approach to European Industrialization: A postscript' (Gerschenkron, 1962:355)

Görelî geri kalmışlık derecesine göre tasarlanan bu şema; üç kategorinin her birinde yer alan ülkelere mahsus büyüme oranlarından yola çıkarak hazırlanmıştır. Gerschenkron'a göre aynı tasarım (1968:77-97); sanayide meydana gelen büyük ve ani hamlelerin / atakların yoğunluğu ve süresi; yeni gelişmeye başlayan sınaî üretimdeki üretim mallarının / yatırım mallarının payı, ortalama fabrika ve yatırım ölçeği, tüketim seviyesindeki değişimler tarımsal işgücü verimliliğindeki değişimler ve sanayi mallarının tarım ürünü satın almalarındaki artış oranları da dikkate alınarak gerçekleştirilebilir ve sanayileşmenin yönünü etkileyen ikame öğelerin rolleri de bu şemayı oluşturmada belirleyici olmaktadır.

Bu şemada Gerschenkron, geri kalmışlığın ileri derecede, orta derecede olduğu bölgeler (ülkeler) ve gelişmiş bölgeler (ülkeler) olarak üçlü bir kategori kullanmaktadır. Sınai gelişme açısından geri kalmışlığın derinlik taşıdığı bölgelerde sınaî gelişmeye dönük sermaye arzı, öncü girişimler ve destekler devlet tarafından başlatılırken farklı bir ifade ile de devletin müdahale dozu artarken (Weiss ve Hobson 1995), geri kalmışlığın nispeten daha az olduğu hallerde ise devletin yerini süreç içerisinde sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları almaktadır. Bu bağlamda Gerschenkron, bahse konu bankaları iyice öne çıkararak bu "kurumları oluşturmanın ilk etkilerinin binlerce mil demiryolu inşa etmek, madenleri işletmek, fabrikalar açmak, limanlar kurmak ve şehirleri modernize etmek anlamına geldiğini" belirtir (Gerschenkron, 1962:12). Geri kalmışlık derecesinin giderek azaltılması ile birlikte de banka kredileri yerini sınai girişimciler tarafından kazanılan kârların yeniden yatırılmasına (bir nevi otofinansman) bırakmaktadır (Gerschenkron, 1968:85-97).

Gerschenkron yukarıdaki şemaya örnek olarak üç ülkeyi göstermektedir; İngiltere¹⁰, Gelişmiş bölge hatta 'öncü (pioneer)'; Almanya orta düzeyde geri

kalmış bölge, Çarlık Rusyası ileri derecede geri kalmış bölge¹¹. Gerschenkron'a göre,

İngiltere küçük sermaye veya uzman girişimcilik gerektiren nispi olarak küçük ölçekli girişimlerle sanayileşmeye başladı. Yatırım sermayesi ihtiyaçları girişimcinin kendi tasarrufundan veya onun akrabalarından, arkadaşlarından, müşterilerinden sağlandı; büyüme kârların yeniden yatırıma aktarılması sayesinde oluştu (...). Ancak, Almanya sanayileşmeye başladığı zaman, teknoloji ve piyasalar daha karmaşık fabrikalara ilişkin optimum ölçek daha büyük idi ve daha yüksek yatırım harcamaları gerektiriyordu ve Almanya orta düzeyde geri kalmış bir bölge olarak daha az potansiyel müteşebbislere ve çok az likit sermayeye sahipti. Netice olarak da bankacılık sistemi hem sermayenin hem de müteşebbisliğin temel kaynağı haline geldi. Almanya'dan daha geri olan Rusya'da sanayileşme için sermaye, müteşebbis ve bankacılık sistemi yeterli değildi. 1880'lerin sonunda ve 1890'larda büyük ölçekli sermaye yoğun sanayilerin başlatılmasında ve 1900' lü yıllarla birlikte bankacılık sisteminin oluşturulmasında Çarlık İdaresi büyük rol oynadı (Gerschenkron, 1962: 353; Cameron et.al., 1972:11).

Gerschenkron, analizleri çerçevesinde sanayie giden fonlara ya da sınaî sermayenin kaynaklarına bağlı olarak dört tip sınaî gelişme tasnif eder;

- i. Yeniden yatırımlara aktarılan sınaî kârlar (*oto finansman*) ve ekonominin diğer sektörlerinde kazanılan mevcut gelirler dışındaki gönüllü tasarruflardan kaynaklanan bir sınaî gelişme,
- ii. Sermayesi önceki dönem gelirlerinden karşılanan sınaî gelişme,
- iii. Bankalar tarafından kredi yaratılması (ihdas) yoluyla fonlanan bir sınaî gelişme,
- iv. Doğrudan devlet bütçesinden pay alan sınaî sermaye,

Böylece de, *finansman tedarik etmenin dört türünden hangisi / hangileri sanayileşmede belirleyici ise, sanayileşmenin temel kurumsal çerçevesini çizecektir* (Gerschenkron, 1968: 77-97; Üşür, 1999).

(IV)

Bu bağlamda tespit yapmak ya da sonuç çıkarabilmek mümkündür. Genel ve kapsayıcı bir kavram olarak finansal piyasalarda özel olarak da bankacılık kesiminde / sistemindeki tüzel kişilikler, araçlar ve bu araçlarla gerçekleştirilen işlemler, üretim örgütlenmesindeki gelişmelerle yani 'sanayileşme / kalkınma ' ile birlikte evrilmişlerdir. Farklı bir ifade ile sanayileşmenin finansman ihtiyacı bu araçları, işlemleri ve kurumları etkilemiştir. Giderek de finansal piyasalar/ bankacılık kesimi, sanayileşme ve kalkınmanın yönünü belirlemiş ve hatta

sanayileşmenin olmazsa olmazı - sine qua non haline gelmiştir. Zira, finansal piyasalar ve bu piyasaların hizmetlerine ihtiyacı olan iktisadi yapının farklı sektörleri arasındaki etkileşim formlarına diğer bir ifade ile mali kesim - reel kesim ilişkilerine geniş bir spektrumdan bakıldığında, üç tür durum ayırt edilebilir;

- a) Yetersiz (ya da uygun olmayan) finansmanın sınaî ve ticari büyümeyi / gelişmeyi kısıtladığı ve zorlaştırdığı durum,
- b) Finansal piyasaların pür olarak geçit verdiği (toleranslı) ve bütün 'kredi değerlikli' borçlanmaları barındırdığı durum,
- c) Finansal kurumların ya aktif olarak yeni yatırım fırsatlarını teşvik ettiği ya da finansman için başvuruların cesaretlendirildiği; öneri ve destek hizmetlerinin sunulduğu vb. durum.

Kısacası; finansal piyasaların / bankacılığın sisteminin yapısı ve bu yapı içinde fonksiyonunu ifa etme tarzı sanayileşmenin (iktisadi kalkınmanın) daha iyi ya da daha kötü yönde gelişme kaydetmesini etkilemektedir. Gerek teorik argümanlar gerekse de tarihi kanıtlar, bankacılık sisteminin pozitif bir iktisadi büyüme uyaran rol oynamak yanında finansal hizmet talebine de uygun şekilde cevap verdiğini belirtmektedir. Dahası, bankacılık sisteminin hassas politika tedbirlerine göre değişebilirliği (amenability) ve finansal yeniliklerin uygulanabilmesinin görece kolaylığı nedeniyle finansal sistemin potansiyel rolü, türev / üretme veya taklit sanayileşme durumlarında (İngiliz Sanayi Devrimi'nden bu yana hemen her olayda) daha büyüktür. Zira (özellikle) sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları başta olmak üzere bankalar ve finansal sistemin diğer 'faktör ve aktörleri' iktisadi kalkınma – sanayileşme çabalarında özel bir önem taşımakta rol oynamaktadır. Ayrıca, banka sermayesi, fonları en yüksek getiri haddi sağladıkları yerlere tahsis ederek toplumsal sermayenin planlayıcılığı ve bir anlamda muhasebeciliği işlevini üstlenir. O halde, bankacılık sisteminin gelişimini analiz etmek bir anlamda ekonomiye bütünüyle bir perspektiften bakmamızı sağlamaktadır.

Sonnolar

¹ Prof. Dr. İşaya Üşür'ün danışmanlığında hazırladığım, 'Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği' başlıklı doktora tezimin teorik çerçeve kısmına dayanmaktadır. Makalenin ilk biçimi, aynı başlıkla İktisat İşletme ve Finans Dergisi'nin Yıl:2005, C.20, S.237.s.5-16'da yayınlanmıştır. İşaya Üşür Hocamın anısına derin bir minnet, şükran ve saygı ile...

² Bu noktada yaşadığımız döneme ilişkin olarak Ha-Joon Chang; 'Halen, kalkınmakta olan ülkeler üzerinde bir dizi 'doğru politika' ve 'doğru kurum'u benimsemeleri

yönünde, kalkınmış ülkeler ve onların denetlediği uluslararası kalkınma politikası kurumları tarafından büyük bir baskı' dan söz etmekte ve 'kalkınmış ülkeler, 'doğru' politika ve kurumlar tavsiye etme kılıfı altında daha önce kendilerinin kalkınmak için kullandıkları politika ve kurumların kalkınmakta olan ülkeler tarafından kullanılmasını güçleştirmekte' olduklarını vurgulamaktadır. (Chang, 2003 :15-18)

³ Kapitalizmin bu 'sınaî' evresinin 'manüfaktür' ve 'fabrika ya da modern sanayi aşamaları' için özellikle bakınız : (Üşür, 2005).

⁴ Otuzlu yıllarda yaşanan ve özellikle II. Dünya Savaşı boyunca sanayileşmenin birçok azgelişmiş ülkenin aktif kalkınma politikalarında bundan böyle önemli yer tutacağı açıkça ortaya çıktı. Bu ülkeler uzun zaman bir ileri sanayileşmiş ülkelere ihraç için temel geçim maddeleri üretmeye ve karşılığında bu ülkelerden modern imalat ürünleri alma konusunda uzmanlaşmış ya da uzmanlaşmaya zorlanmışlardı. Bu 'geç kalma' koşullarında bir sanayi yapısı kurmanın çok zor bir iş olduğu açıktı. Vaziyet, herhangi bir ülkeye uygun sanayi girişiminin sezgisi güçlü girişimciler tarafından hemen kabul edilip uygulanacağı ve sermaye piyasalarının güçlü çalışması sayesinde gereken finansmanı kendine çekeceği yolundaki bilinen öğretinin sorgulanmasına yol açtı. Sanayileşmedeki büyük gecikme, daha büyük girişimler için yeterli sayıda girişimci bulunmaması ve bir çok başka gerçek ya da sözde engelleyici öğenin varlığı, azgelişmiş bölgelerde sanayileşmenin sabırlı, yoğun, kerterizli bir çaba gerektirdiği inancını hakim kıldı. Bu çabayı adlandırma ve özelliklerini belirleme girişimlere de bir deyim uydurma yarışmasına dönüştü: Büyük İtiş (Paul Rosenstein-Rodan), Kalkış (W.W. Rostow), Büyük Sıçrama (A. Gerschenkron), Asgari Kritik Çaba (H. Leibenstein), Geri ve İleri Bağlantılar (A.O. Hirschman). Bu kavramlar çerçevesindeki tartışma hem teorik argümanlardan (koruma, planlama ve bizatihi sanayileşmeyle ilgili yeni mantıksal çerçeveler geliştirmişti) hem de Avrupa'nın XIX. Yüzyılda yaşadığı sanayileşme deneyiminden besleniyordu (Hirschman, 1981: 34-35 aktaran Şenses, 1996). Kalkınma iktisadi ile ilgili 27 seçme makaleden oluşan derleme bir çalışma için özellikle bkz: (Corbridge,1995).

⁵ Sanayileşme Tipolojileri hakkında dilimizdeki 'tek' ve ayrıntılı bir çalışma için özellikle bakınız (Üşür, 1999).

⁶ Bu noktada Weiss & Hobson 1995: Bölüm 4'te Gerschenkron'un hipotezinde 'geç kalkınan ülkelerin lideri <aynı derecede> yakalamaya çalıştığı' türünde bir zımnı varsayım olduğu nedeniyle eleştirmektedirler. Weiss & Hobson'a göre ülkeler / devlet idareleri arasında 'istek veya kalkınma niyetleri' anlamında farklılıklar vardır. Ayrıca Gerschenkron'un geliştirdiği geri kalmışlık derecesi'nin, 'ne devletlerin sanayileşmeye uzun müddet karışmadıklarını ne de (onların) yani devletlerin niye sonunda sanayileşmeye çalıştıkları' türden sorulara doyurucu yanıtlar vermediğine de dikkat çekmektedirler.

⁷ 'İngiliz tipi'; esas olarak bir 'norm' dur. (Üşür, 1999: 240-241).

⁸ Gerschenkron'a göre bu ülkelerde en önemli rolü 'gelişmeye yeni başlayan sanayiiler için sermaye arzının artırılması amacıyla tasarlanan özel kurumsal faktörler (sınaî amaçlı kalkınma & yatırım bankaları kastediliyor -S. Şahinkaya) oynar.

⁹ Prof. Dr İşaya Üşür bu bağlamda 'Kıta Avrupasının iktisadi tarihi, devletin rolü vurgulanmaksızın yazılamaz' demektedir. (Üşür, 1999) . Bu noktada ayrıca Chang, 2003 ve Chang ve Grabel, 2005 de son derece öğreticidir.

¹⁰ Bir 'norm' olarak tariflenebilen İngiltere'nin sanayileşmesinde bankaların rolü ile ilgili bir miktar ayrıntıya girilmesi meselenin daha da iyi aydınlatılması için gereklidir. Üretim ve verimlilik artışının getirisini neredeyse tamamen sermaye sahiplerine bırakan bir bölüşüm sistemi, bir başka deyişle eşitsiz gelir dağılımı, bu sınıfların daha çok zenginleşmesini dolayısıyla da daha çok tasarruf etmelerini sağlıyordu. Mevcut iktisadi girişimlerin genişlemesine veya yenilerinin yaratılmasına yönelik fırsatları değerlendirmeye hazır geniş bir girişimci kitlesi oluşmuştu. Sanayi devrimi için sermaye bulma problemi ulusal tasarruf seviyesini önemli oranda yükseltmeyi gerektirmiyordu. Çünkü ulusal yatırım oranı oldukça düşük bir seviyede idi. Esas sorun, fonları boşa harcayanlardan üretken fikirlere kullanacak olanlara aktarmaktı. Sanayi devriminin hız kazanmasından itibaren tasarruflarda bir kıpırdanma olmuştu. 1793 tarihli Rose Yasası'nın (Deane, 1988:154) dostluk dernekleriyle –friendly societies- (Cameron ,1967:31) ilgili hukuki çerçeveyi düzenlediği 1790'lardan itibaren Hükümet, çalışan sınıfların tasarruf eğilimlerini yükseltmek için teşvik edici önlemler almaktaydı. 1801'de İngiltere'de 600.000 üyeye sahip 7.000 'inin üzerinde dostluk derneği vardı. İlk gerçek Tasarruf Bankası - Savings Banks- (güvenlik ya da geçici tasarruf amacı güden dostluk derneklerinden ya da tasarruf kulüplerinden farklı olarak) 1804'te kuruldu. (Bu tarihle ilgili olarak Deane (1988:154)'de 1804 yılı, Cameron et.al. (1967:30)'da 1810 yılı verilmektedir.) Takip eden süreçte hareket iyice yayılmış ve 1817 yılında İngiltere'de işler durumda 80 adet tasarruf bankası bulunduğu tespit edilmiştir. 1830'da İngiltere ve Galler'de yaklaşık 378.000 mevduat sahibi, 12 milyon Sterlin tutarında (hatta bir miktar üzerinde) mevduat hesabı açtırmıştı (Deane, 1988:155).

¹¹ Konu ile ilgili ayrıntılar için bakınız: (Şahinkaya, 1999).

Kaynakça

- Ashwort W (1977). Typologies and Evidence: Has Nineteenth-Century Europe a Guide to Economic Growth?. *Economic History Review*. Seri 2. Cilt 30.
- Braudel F (1993a). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm. XV. ve XVIII. Yüzyıllar / C.I. Gündelik Hayatın Yapıları*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara. Gece Yayınları.
- Braudel F (1993b) *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm. XV. ve XVIII. Yüzyıllar / C. II. Mübadele Oyunları*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara. Gece Yayınları.
- Cameron R vd (1967). *Banking in the Early Stages of Industrialization, A Study in Comparative Economic History*. New York: Oxford Univ. Pres.
- Cameron R (1972). *Banking and Economic Development. Some Lessons of History* New York: Oxford Univ. Pres.
- Chang J H (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. Çev. T A Onmuş, İstanbul. İletişim Yayınları 938. Araştırma İnceleme Dizisi 153.
- Chang J H ve I Grabel (2005). *Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı*. Çev. E Özçelik, Ankara. İmge Kitabevi Yayınları.
- Corbridge S (der) (1995). *Development Studies: A Reader*. Hodder Headline Group. London.
- Deane P (1988). *İlk Sanayi İnkilâbı*. Çev. T Güran, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayını. X.Dizi. S.10.

Diamond W.(1957). *Development Banks*.The Economic Development Institute.IBRD. Baltimore. Maryland: The John Hopkins Press.

Ergin F (1981). *Para ve Faiz Teorileri*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayın No:465.İstanbul.

Falkus E.M.(1986). *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*. Çev. A Şenel, Ankara. V Yayınları.

Galbraith J K (1990). *Para*. İstanbul. Altın Kitaplar.

Gerschenkron A (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge. Massachussets: The Belknap Press of Harward University.

Gerschenkron A (1968). *Continuity in History and Other Essays*. Cambridge. Massachussets: The Belknap Press of Harward University.

Graff M (2001). Finacial development and Economic Growth – New Data and Emprical Analysis. *METU Studies in Development*, 28 (1-2), 83-110. Ankara.

Hirschman O A (1981). The Rise and Decline of Development Economics. İçinde A Hirschman (der) *Essays in Trespassing - Economics to Politics and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press,1-4.

İçke A M (2004). 'AB Finansal Entegrasyon Sürecinin Bankacılık ve Sermaye Piyasası Odaklı Finans Sistemi Ayırımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi' *Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Geleneksel Finans Sempozyumu* 27-28 Mayıs 2004 İstanbul.

Kazgan H (1995). *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*. İstanbul. Yapı Kredi Yayıncılık.

Kemp T (1993). *Historical Patterns of Industrialization*. Longman Group Ltd. Basım 2. New York.

Keyder Ç (1978). Rostow, Gerschenkron, Capitalism, Proto-Industrialization. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Yaz 20,.66-89. Ankara.

Kindleberger P C (1987). *A Financial History of Western Europe*, George Allen&Unwin (Publishers) Ltd. London. UK.

Mihçı H (2001). Görelî Geri Kalmışlıktan Kurtulma <Hamlesi> ve Türkiye'de Planlı Kalkınma Deneyimi (1963-1983). 7. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongre Tebliği*. Kasım 2001. ODTU. Ankara. *Mülkiye*, Kasım- Aralık 2001. S. 231. C.XXV, 149-196 .

Pamukçu T (2001). Teknoloji, Sanayileşme ve Türkiye: Quo Vadimus? *Mülkiye*. Eylül-Ekim 2001. S. 231. C.XXV, 77-118. Ankara.

Rostow W W (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. (Çev. Belirtilmemiş) Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası. 7/9/1966. Ankara.

Saygılı Ş (2003). Yeni Büyüme Stratejisi ve Finans Sektörü. *ODTU VII. Uluslararası Ekonomi Kongre Tebliği* . 6 Eylül 2003. Ankara.

Şahinkaya S (1999). *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*. Mülkiyeliler Birliği Tezler Dizisi. No: 7. Ankara.

Şahinkaya S (2005). Bankacılık, Sanayileşme ve Alexander Gerschenkron. *İktisat İşletme ve Finans*. C.20. S.237. s.5-16. Ankara.

- Şenses F (yayına hazırlayan) (1996). *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*. İletişim Yayınları. Araştırma İnceleme Dizisi. (Çev. Sedef Öztürk).İstanbul.
- Trebilcock C (1986). *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*.London. Longman Group Ltd.
- Üşür İ (1988). Sanayi Devrimi: Bir Deyim Neyi Anlatır? *İktisat Dergisi*. S.287, 16-27.
- Üşür İ (1991). Teknoloji ve Tarih: Farklı<Vizyon>lar Benzer Sonuçlar. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*. S.1991/1, 57-82 Belge Uluslararası Yayıncılık. İstanbul.
- Üşür İ (1994). Kapitalizmin Tarihinden Krizler I.XVII. Yüzyıl Krizi.*Yeni Marksizm ve Gelecek*. S.2, s.122-159.
- Üşür İ (1995). Sanayileşmenin Adı. *Mürekkep*, Kış-Bahar 1995.s.17-25. Ankara.
- Üşür İ (1999). Sanayileşme: Kavramdan Tipolojilere. *Türk-İş Yıllığı 99*. Cilt 2. 229-277. Ankara.
- Üşür İ (2005). Kapitalizmin Evrimi ve Özelleştirme 1985 – 2005. *20. Yılında Türkiye’de Özelleştirme Gerçeği Sempozyumunda* sunulan bildiri. 26 – 27 Mayıs 2005. Ekin Sanat Merkezi. Ankara.
- Veblen T (1915). *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New Edition 1939. London.
- Weiss L ve Hobson M J (1995). *States and Economic Development, A Comparative Historical Analysis*. Cambridge UK:Polity Press.